

Haverne på Gammel Estrup

Historien om herregårdens mange haver

Kirsten Lund-Andersen

På de gamle herregårde, som Gammel Estrup tilhører, har eftertiden vist stor interesse for bygnings-, slægts- og kulturhistorien, hvorimod havens historie ofte er mere sparsomt behandlet. Haver er flygtige og har det med at forsvinde eller ændres til det ukendelige, såfremt de ikke får opmærksomhed og tilstrækkelig pleje i tide.

Historiske opmålinger er yderst sjældne, tegninger og planer eksisterer kun i nogle tilfælde, fotooptagelser blev først mulige i slutningen af 1800-tallet, og ofte er det kun enkelte partier af haven og omgivelserne, der er forevigtet på malerier. Alle disse former for kilder kan ellers være til uvurderlig nytte i søgning efter viden om en haves udtryk og stil, da den blev anlagt. Det samme kan dagbøger og erindringer.

Ofte er haverne anlagt i arkitektonisk samhørighed med bygningsanlægget, eller de er kommet til senere, når tiden var til have. Måske mangler der dokumentation for, hvem der tegnede, og hvad der egentlig blev gennemført.

Bygningerne får ofte den største opmærksomhed, og kun hvis ejeren eller familien har haft særlig interesse i havekulturen, er den beskrevet i detaljer. I modsætning til bygningerne er haverne også i deres udtryk dybt afhængige af de naturgivne betingelser, af "genius loci".

Haveinteressen vokser og i begyndelsen af 1700-tallet kom den store havekunst til Danmark

Ved vore tidligste herregårdsanlæg blev bygningerne opført som indadvendte forsvarsanlæg omgivet af en eller flere voldgrave og ofte i lavtliggende engarealer, der i ufredstider kunne sættes under vand og forhindre fjenden i at trænge ind på gården. Her kunne dyrkning af have sjældent komme på tale, men et par bistader, lidt humledyrkning og en kålhave uden for voldgraven var måske, hvad det kunne blive til i fredstider.

Vi har eksempler på renæssanceanlæg, der oprindeligt blev opført som forsvarsborge, men som i dag har haver. Disse haver blev typisk lagt til i 1700-tallet uden for voldgraven, og i dag fremstår de som smukke og betydningsfulde haver. Egeskov, Borreby, Løvenborg, Rosenholm og Gammel Estrup er fremragende eksempler på anlæg, hvor to forskellige tidsperioder er koblet sammen til en unik helhed.

Herregårdshaven på Gammel Estrup er et eksempel på et renæssanceanlæg, hvor der blev anlagt en barokhave udenfor voldgraven i 1700-tallet. Foto: Det flyvende kamera.

De mange danske herregårdshaver er vore bedste eksempler på, hvordan Danmarks havekunst har udviklet sig i 300-400 år. Ud over de kongelige slotshaver er det næsten kun herregårdshaverne, der kan fortælle os, hvordan havekunsten blev påvirket af tid og sted og på hvilket historisk grundlag, de har udviklet sig. Det er her, vi kan opleve repræsentanter fra havekunstens tre højdepunkter: renæssancen, barokken og den landskabelige periode.

Kort og planer over det danske landskab kom først rigtigt til i midten af 1700-tallet, hvor blandt andet Videnskabernes Selskabs kort blev fremstillet. Senere fulgte omkring år 1800 de første matrikelkort, som i bemærkelsesværdig grad medtog haven og dens stil. Matrikelkortene blev revideret med cirka 30 års mellemrum. På de reviderede planer blev nye emner tegnet, men de gamle blev ikke slettet, og det kan derfor være rent gætteri, om det ene er mere sandt end det andet. Siden kom målebordsbladene til, som i større målestok gav os viden om landskabet, dets topografi og hele dets karakter.

Hvad ved vi om barokhaven på Gammel Estrup?

Om barokhaven på Gammel Estrup ved vi desværre også kun lidt. Herregården har været i samme slægts eje i århundreder og er altså ikke blevet solgt, og derfor har vi ikke inventarlistor med opgørelse over detaljer. Vi ved så meget, at de to orangeribygninger er opført 1725-26, og en kilde fra 1761 fortæller, at laurbærtræerne voksede i træbaljer. Da den engelske forfatter Horace Marryat (1818-87) i 1858-60 rejste rundt i Danmark, fortalte han fra et besøg på Gammel Estrup, at der i grønne kasser stod gigantiske appelsintræer i fuld blomst, lige så gamle som bygningen.

Det første kort over haven er et matrikelkort fra 1803, og her ser vi tydeligt barokhavens beliggenhed og form. Kortet fortæller os, at haven er anlagt nord for hovedbygningen og ikke har aksial forbindelse med bygnings hovedakse. Selve haven er dog anlagt symmetrisk omkring en hovedakse nord-syd og afgrænses mod syd, vest og nord af en kanal, mod øst af Alling Å. Hovedaksen fortsætter langt ud i landskabet. Haven indeholder fine elementer af 1700-tallets barokhave, for eksempel alleen der når langt ud i landskabet og havens inddeling i flere rum, hvoraf parterrehaven og bosquethaven udgør de væsentligste dele.

Matrikelkortet viser, at havens parterre ligger nærmest hovedbygningen. Den afsluttes af to orangeribygninger beregnet til overvintring af subtropiske planter. Hovedaksen fortsætter mellem de to orangeribygninger, og mod vest ses barokhavens bosquet eller "lille skov" med alleer i to diagonale linjer. På den anden side af kanalen er der endnu et stort haverum, der er inddelt i otte kvadratiske felter. Det har sandsynligvis været anvendt til dyrkning af nytteplanter og grøntsager til husholdningen.

Dette er, hvad man i arkiverne indtil nu har fundet om barokhavens historie. Sammenholder vi disse sparsomme oplysninger med, hvad vi ser i dag, kan vi faktisk, efter mange overvejelser og grundige iagttagelser på stedet, få et godt indtryk af haven og dens spor af barokken. Hovedaksen strækker sig langt ud i landskabet, og parterrehaven er symmetrisk opbygget omkring denne akse. De to orangeribygninger ligger på hver sin side af akse, og hvor hovedaksen møder tværaksen, er der i dag et bassin med springvand. Et element, som vi næsten altid ser i barokhave. Hele herligheden er omgivet af brede hække af lind og af bosquethaven med alleer af meget

Et kort over Gammel Estrups herregårdsskabskab findes første gang i 1803. Det barokke haveanlæg ses nord for hovedbygningen. Udsnit af Kort over Gammel Estrup Mark fra 1803. Foto: Geodatastyrelsen.

Gamle lindealleer præger kulturmiljøet omkring Gammel Estrup. Foto: Gammel Estrup Danmarks Herregårdmuseum.

gamle lindetræer. Dette er de tydelige spor af 1700-tallets havestil, som haven på Gammel Estrup stadig har.

På Gammel Estrup stod man ikke tilbage for tidens havemode, og der er al mulig grund til at tro, at haven

er anlagt samtidig med de to orangerier i begyndelsen af 1700-tallet. Den franske have, som var en del af Enevældens magtsymbol, blev på Gammel Estrup anlagt i et noget mindre format, end den egentlig var tænkt.

De franske haver, som vi kender dem fra Versailles og Vaux-le-Vicomte, var unægtelig væsentlig større end vore egne barokhaver, eksempelvis de kongelige haver på Frederiksborg og Fredensborg Slot og de adelige herregårdshaver på Bregentved, Ledreborg og Lerchenborg.

Barokhavens bevaring og fornyelse

For at bevare en gammel have er det næsten altid nødvendigt at forny enkelte eller flere dele af den. Den gamle haves elementer kan meget ofte været gået til eller være i en så dårlig forfatning, at de må erstattes af nye elementer, enten på grund af alderdom eller manglende pleje.

Barokhaven på Gammel Estrup er ingen undtagelse. I 2002 fik Kirsten Lund-Andersens Tegnestue overdraget opgaven med restaurering af barokhaven, og i samarbejde med museet blev det besluttet at bevare barokhavens hovedtræk, forny enkelte elementer og tilføje nye, men med dyb respekt for den gamle haves sjæl. Hovedaksen med de gamle lindetræer, de to orangerier, parterrehaven med den symmetriske opdeling, bassin og springvand, lindehækkene med rester af lindelysthuse og bosquethaven med de diagonale lindealleer danner baggrund for den "nye" barokhave. Restaureringsarbejdet strakte sig ind i 2004, hvor den nye barokhave kunne afleveres til museets varetægt. Hele restaureringsarbejdet blev støttet af KFK's 100 års jubilæumsfond og Carlsbergfondet.

For at opnå samhørighed mellem parterrehaven og orangeribygningerne anvendtes afstanden mellem de regelmæssigt placerede vinduer i orangeriernes facader som udgangspunkt for dimensionering af parterrehaven. Det betyder, at bygningernes mål går igen i havens mål. Denne metode har sandsynligvis ikke oprindeligt været anvendt, men var det greb, der blev valgt for at genskabe parterrehavens symmetri. Orangerier og parterre frem-

træder nu som et sammenhængende hele. Nye hække af taks afgrænser parterrehaven mod øst og vest, og mellem disse og de gamle hække af lind opstod to lange haverum, hvor havens blomster og bænke er placeret. Blomsterne findes i lange staudebede komponeret i forskelligt farvespil året rundt. Om foråret dominerer forskellige løgplanter som blå perlehyacinter, hvide tulipaner og lilla prydløg.

Det vides ikke præcis, hvilke blomster eller planter der i sin tid blev dyrket i Gammel Estrups oprindelige barokhave, og det blev derfor besluttet at skabe en ny oplevelse af farver og frodighed for havens mange gæster. Der er valgt planter, der er kendt fra beskrivelser fra gamle haver eller indgår i de plantelister, som mange herregårde havde, når de ville borttuske havens planter med planter fra andre herregårdshaver. Planterne valgtes også ud fra det kriterium, at de skulle være lette at dyrke i den jord, der er i haven på Gammel Estrup, og de skulle kunne plejes og udvikles med begrænsede ressourcer. Afskårne blomster til vaserne på hovedbygningen var også et ønske.

For Gammel Estrup var det et vigtigt ønske, at museet skulle være for alle. Hovedbygningen kan desværre ikke blive tilgængelig for alle på grund af den gamle bygnings indretning. Haven derimod er tilgængelig for alle, og her er der rig mulighed for at formidle havekultur, tilmed i de mange forskellige særhaver, der senere er kommet til.

I barokhavens parterrehave ønskede man, at blomsterrigdom kunne give ny inspiration og oplevelse til havens mange gæster. Staudebede er ikke et oprindeligt element i den franske barokhave, men blev indført som et nyt element i Gammel Estrups barokhave med respekt for havens sjæl. Staudebede kræver pleje og vedligeholdelse og gerne af folk, som kan se planternes egenskaber. Lynhurtigt vokser der selvsåede og uønskede planter op

Barokhaven på Gammel Estrup med de lange staudebede i forgrunden. Foto: Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum.

imellem de nøje afstemte flerårige urteagtige planter. Billedet kan ændre sig, og arbejdet med lugning og pleje bliver hurtigt dobbelt så svært og mere tidskrævende.

Erfarne gartnere hævder, at staudebede skal omplantes efter tre års vækst. På Gammel Estrup har man

med nød og næppe kunnet vente cirka ti år, før billedet krakelerede. Staudebedene blev fornyet, og kriteriet for valg af planter blev det samme, men suppleret med de praktiske erfaringer, der var indhentet i de forløbne ti år. Staudebedene er et populært indslag i haven,

Æblehaven på Gammel Estrup indgår i museets formidling. I skolernes efterårsferie kan børnefamilier være med til at plukke og moste æblerne. Foto: Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum.

og planter er næsten altid gode samtaleemner. Der blev også fremstillet foldere med fotos af hver eneste plante, planternes navne, tegning af bedene og deres opbygning, så publikum kan læse om haven. I dag plejes staudebedene af professionelle gartnere.

Bosquethaven

I forlængelse af restaureringsarbejdet med parterrehaven blev istandsættelsen af bosquethaven aktuel. Bosquethaven er et vigtigt element i den franske have og er i dag kun at finde i Danmark i meget forenklede former og med

planter, som man formoder, har været toneangivende i barokhavens bosquet. På historiske haveplaner kan man se, at der har været en rig og varieret beplantning i de oprindelige bosquethaver.

Nord for Gammel Estrups to orangeribygninger og på den vestlige side af hovedaksen er der en bosquethave med lindealleer i to diagonale linjer og store velvoksne træer i fritvoksende græs. De gamle lindetræer er bevareret, og der er tyndet ud i antallet af store bøgetræer. I den lysåbne skovbund med skovanemoner blev der lagt mange tidligt blomstrende forårsløgvækster som krokus, scilla og snepryd og de senere blomstrende og velduftende gammeldags pinseliljer i rigelige mængder. Det hele blev omkranset af én meter høje hække af avnbøg.

Æblehaven

Hvis det skulle være helt i stil med den franske barokhave, skulle der have været symmetri og en lignende bosquethave på den anden side af hovedaksen. Men det er der ikke. I mange år tilhørte denne del af haven Løvenholm Gods, og den var tilplantet med æbletræer. I 2017 blev arealet tillagt Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum, og haven er herefter inddraget i museets formidling. Plantelisten indeholder en stor mængde af gamle æblesorter, og de mange træer bliver beskåret af professionelle gartnere. Haven er stor, og der er i alt 177 æbletræer, alle med navneskilte.

Herregårdskøkkenet på Gammel Estrup er et helt særligt og meget aktivt formidlingssted. Vore dages husjomfru Jytte Møller Nielsen anvender det store brændekomfur til mange former for madlavning, og æblerne er flittigt brugt i kagebagningen, især er museets signaturæblekage, Herskabsæblekagen, meget populær. Ottilie Olesen var husjomfru i hovedbygningen fra 1918 til 1924, og hun

havde omhyggeligt nedskrevet de opskrifter, som hun i det daglige fremstillede retter og bagværk efter til herskabet. Den fine håndskrevne opskriftsamling blev givet til museet i 2002 af Ottilies datter, og den har inspireret museet til både at restaurere og indrette hovedbygningens køkkenafdeling fra 1800- og 1900-tallet, eksperimentere med brændekomfuret og afprøve de mange opskrifter. I 2017 udgav museet *Ottilies kogebog*.

Herregårdsgartneriet

I samtlige herregårdshaver har der været et større gartneri med adskillige drivhuse, pladser med mange drivbænke, store køkkenhaver og dygtige gartnere. Det var gartnerens opgave at dyrke spiselige frugter til den store husholdning, og der var særlig prestige i at frembringe sydlandske frugter som abrikos, fersken, nektarin, figen og vindrue til herskabets middagsbord – og helst så tidligt på sæsonen som muligt. Herudover bestod en af gartnerens fornemste opgaver i at sørge for smukke blomster til pynt i herskabets saloner.

Til disse formål behøvede man et eller flere drivhuse. De fandtes i flere forskellige udformninger alt efter hvilke planter, der skulle dyrkes. Til dyrkning af de eftertragtede eksotiske frugter opførte man drivhuse op ad en høj sydvendt mur. Det hed et "sydhus" eller en "frugtkasse". Drivhusets tag skrånede ned til lodrette og lavere sidende vinduer. Det hele hvilede på en høj muret sokkel. Indgang til huset var fra husets gavl. I gamle tidsskrifter og havebrugsleksika er der fine illustrationer og beskrivelser af, hvilke typer drivhuse der egnede sig til dyrkning af særlige planter.

På Gammel Estrup ved vi fra arkiv- og billedmateriale, at der har været drivhuse og drivbænke, men ikke nøjagtigt hvordan de så ud, hvor eller hvordan de var

opført eller i det hele taget blev brugt og virkede. Alligevel lykkedes det i 2019 at få et sydhus opført i overensstemmelse med historiske anvisninger. Der blev plantet druer: Katharinae (rød spisedrue), Muscat Bleu (blå drue), Louis (blå kerneløs drue), Frumoasa alba og Lina (gulgrøn, kerneløs spisedrue), samt ferskner og nektariner af typerne Fersken Honeysun, Fersken Benedicte, Fersken Frost og Nektarin Nectared.

Havens to orangerier anvendes i dag til overvintring af havens subtropiske pottedplanter, som er citrontræer og *Agapanthus umbellatum*, afrikansk skærmlilje. Citrontræerne gror i grønne Versailles-kasser ved orangerierne, og skærmliljerne er plantet i grønne træbaljer, som i hele sommersæsonen står på hver side af parterrehavens hovedakse.

Herregårdens spisekammer

Historien om dyrkningen af frugt og grønt, der var en forudsætning for forplejningen af herregårdens store husholdning, bliver også formidlet på Gammel Estrup. Køkkenhaven blev anlagt i 2013 i forbindelse med projektet Herregårdens spisekammer, støttet af Nordea-fonden. Her dyrkes urter og grøntsager, udvalgte sorter, som kan have været dyrket i den gamle køkkenhave, men fortrinsvis planter, som indgår i husjomfruen Ottilie Olesens opskriftssamling. Grøntsagerne bruges i køkkenet som en del af formidlingen. Pasningen af køkkenhaven varetages af en dedikeret frivillig havegruppe.

Børnenes have

“*Er der en legeplads?*” Hvor mange af os har ikke hørt det spørgsmål? Lige så snart vi har fået overtalt børnene til et museumsbesøg, hører vi det. Skuffelsen er stor, hvis de erfarer, at det er der ikke, og besøget kan let blive en

I drivhuset dyrkes der blandt andet eksotiske frugter som vindruer og ferskner. Foto: Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum.

dårlig oplevelse – ikke kun for børnene, men også for de voksne. På Gammel Estrup er der naturligvis tænkt på børnene, og legepladsen blev anlagt i 2014. Uden for barokhaven bag de store lindehække fik børnene deres

Skovarbejderhuset Mikkeldal blev restaureret i 2013-14, og den lille prydhave blev anlagt. Haven passes i dag af en frivillig-gruppe. Foto: Martin Dam Kristensen.

helt eget rum med blommetræer, hængekøjer, gynger og andre gode legeredskaber. Alt sammen udført i de bedste naturmaterialer, smukt indpasset og tilplantet.

Haven ved Mikkeldalshuset

Museets bestræbelser på at formidle livet i de mange haver i gamle dage rakte ikke kun til haverne tæt på herregårdens bygninger og herskab, men også til genskabelse af, hvordan en skovarbejderfamilies hus og have havde set ud i 1930'erne.

Løvenholm Gods og Gammel Estrup har tidligere haft samme ejer. I dag er skovene og jordbruget ejet af Løvenholm Gods. Løvenholm Fonden blev stiftet i 1947 og har vederlagsfrit stillet Mikkeldalshuset og grunden til rådighed for museets formidlingsaktiviteter. I løbet af 2013-14 gennemgik skovarbejderhuset med tilhørende have en istandsættelse, som bragte det så tæt på det udtryk, vi forestiller os, det havde i 1930'erne, da det blev opført.

Kirsten Lund-Andersens Tegnestue fik opgaven med at genskabe skovarbejderens have, dog uden at vide præcis hvordan den havde set ud. Der fandtes få oplysninger, men man formoder, at der har været en lille prydhave,

en køkkenhave, en plads til hugning af brænde, et skur til opbevaring af brænde og redskaber samt et lille skur som das. Disse elementer blev derfor etableret ved Mikkeldalshuset. Prydhaven blev anlagt syd for huset med seks kvadratiske blomsterbede med kanter af buksbom. En flagstang blev sat symmetrisk foran huset, og hele herligheden blev omkranset af en lav egehæk. Frugttræer og rækker med den gammeldags pinselilje, rabarber, frugtbuske og et stykke jord til dyrkning af kartofler, kål, bønner og rødbeder og andre nytteplanter blev tilføjet. Hus og have passes i dag af frivillige, der glade tager sig af alle de gøremål, som stedet behøver. Huset lejes desuden ud til familier, som enten holder sommerferie, efterårsferie eller jul, som en skovarbejderfamilie gjorde det i 1930'erne.

Haver og havekulturen er en vigtig og uomgængelig del af dansk herregårdshistorie. Det er en glæde at se, hvordan haverne på Gammel Estrup er kommet til at blomstre og er formidlet til publikum under museumsdirektør Britta Andersens ledelse 2000-22. Forhåbentlig vil de også vokse smukt ind i fremtiden.

Litteratur:

Fischer, Jacob: *Herregårdshaver – eksempler på bevaringsstrategier*, Realdania 2011.

Korsgaard, Peter: *Kort som kilde – en håndbog om historiske kort og deres anvendelse*, Dansk Historisk Fællesråd og Sammenslutningen af Lokalarkiver 2006.

Lund, Annemarie mfl. (red.): *Danmarks Havekunst*, bind I-III, 2020.

Lund-Andersen, Kirsten: "De glemte haver", i: Allan Tønnesen: *Hele samfundets øje: Bygningsfredning i 100 år*, 2018.

Lund-Andersen, Kirsten: "Haven på Gammel Estrup", i: Britta Andersen mfl. (red.): *Herregårde, jordegods, herlighed: tanker fra Gammel Estrup*, Gammel Estrup – Jyllands Herregårdsmuseum 2005.

Tidsskriftet LANDSKAB, nr. 5.-6. 1993, 74. Årgang. Udgivet af foreningen Danske Landskabsarkitekter i samarbejde med Akademisk Arkitektforening.

Tidsskriftet LANDSKAB, nr. 7, 2017, 98. Årgang. Udgivet af foreningen Danske Landskabsarkitekter i samarbejde med Akademisk Arkitektforening.